

ЖИТТЄВІ ДОМАГАННЯ ОСОБИСТОСТІ: ФЕНОМЕНОЛОГІЧНИЙ ТА СТРУКТУРНО- ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ ПІДХОДИ

Тетяна ТИТАРЕНКО

Copyright © 2004

“Де ж шукати ключ, що відкриває тайники особистого життя і секрети взаємин людей між собою? ...Таким ключем є основна життєва мета, яка керує кожною з осіб, котрі стикаються між собою. Ця мета – вічне джерело хотінь людини, її прагнень, головна причина її дій. Насправді це так: життя кожної людини спрямовується її бажаннями і прагненнями лінією головної життєвої мети”.

(К.С. Станіславський)

Комплексне дослідження життєвих домагань особистості передбачає на початковому етапі розробку поняттєвого апарату та визначення структурно-функціональних характеристик цієї базової особистісної складової прогностичного потенціалу.

Людина сприймає навколишню дійсність крізь формат власного бачення свого майбутнього. Будуючи свій життєвий світ завжди трохи наперед, “на виріст”, вона орієнтується не лише на потреби сьогодення, а й на нові можливості, нові обрії, що відкриваються чи тільки можуть привідкритися. Спосіб забігати вперед, виходити за межі буденності, чогось чекаючи від свого оточення, світу, від самої себе, є тим вирішальним чинником, який штовхає до розвитку, роблячи життя все більш різнобарвним.

Передбачаю, що без особистісних домагань, далеко не завжди усвідомлюва-

них, ніякий життєвий світ не будується, не вдосконалюється. Коли людина у складному психічному стані, близькому до депресивного, нічого не хоче, нічого не чекає від життя, така стагнація призводить до призупинення реконструкцій власного життєвого світу. І тому актуальність дослідження психологічного змісту нового для вітчизняної психології поняття “життєві домагання” визначається бажанням зрозуміти, за яких умов продуктивніше відбувається особистісна самопобудова, котра впливає на повноцінне саморозгортання особистості.

Фундаментальні дослідження особистісної складової якості життя, життєвого успіху, психологічної конкретизації сенсу життя відповідно до типу індивідуальності, етапу життєвого шляху, способу виходу з життєвої кризи, здійснення життєвого вибору є першочерговим завданням вітчизняної соціально-психологічної науки.

Сучасне, мало прогнозоване і повне несподіванок, суспільне життя потребує все ефективніших способів самоздійснення, що передбачає розвиток футуристичних навичок та вмінь, стимулювання прогностичних здібностей особистості (К. Левін, Ф. Хоппе). Визначення часових перспектив (Л. Франк), коригування самопередбачень (Дж. Роттер), розгортання потенціальності (І.П. Маноха), вдосконалення активних та реалістичних проєкцій себе у майбутнє є не лише найважливішим аспектом адаптації людини у вкрай мінливому світі. Іntenціональність – одна з головних функцій особистості (Р. Мей, J.Searle, Д.О. Леонтьєв), котра забезпечує її самореалізацію, оптимальне внутрішнє зростання. Спрямованість у майбутнє (А. Адлер, Л.І. Анциферова), усвідомлення своєї перспективності (К.О. Абульханова-Славська) може розглядатися як передумова продуктивного структурування сьогодення.

Намагаючись зазирнути у власне майбутнє, змінити його у потрібному напрямку, особистість переживає його невизначеність, неможливість все передбачити та врахувати. Багатоваріантне майбутнє, що представлене у свідомості планами, мріями, страхами, надіями, очікуваннями, бажаннями, визначає наше сьогодення, активно впливає на актуальні способи самоздійснення. Як пишуть К.О. Абульханова-Славська та Т.М. Березіна [1], особистість не кидає якір у теперішньому, вона не заземлена на нього, а розповсюджена на все, що попереду та веде вгору.

Здатність особистості робити життєві вибори передбачає наявність у психіці певної структури, на підґрунті якої цей вибір робиться. Такою структурою, за Р. Мей, є інтенціональність, завдяки якій ми поступово усвідомлюємо набутий досвід та адекватно уявляємо своє майбутнє. Поза цією структурою ніякі життєві вибори та їх реалізація неможливі. Таким чином, нова тема слугує логічним продовженням та поглибленням теми попередньої.

Актуальність дослідження, котре розпочинає лабораторія соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології НАН України, визначається нагальною потребою вивчення способів особистісної самопобудови, саморозгортання, які спричинені логікою життєвого руху-поступу, організацією часу життя. Здатність сучасної людини встигати, відповідати очікуванням соціуму, не відмовляючись від власних життєвих задумів, є базовою соціально-психологічною характеристикою особистості, досі практично не дослідженою. Ціннісний режим життя, енергетика психологічного часу (К.О. Абульханова-Славська, Т.М. Березіна), особливості самопрогнозування, антиципації – всі ці проблеми, не зважаючи на їх своєчасність, залишаються у вітчизняній психології практично нерозробленими.

Поки що не визначено, яким чином відбувається пошук особистістю відповідності між власним життям та своїми прогнозами, задумами, очікуваннями. Досі далеко не все відомо про оборотність та водночас необоротність траєкторії життєвого руху-поступу. Якщо оборотність полягає у можливості певним чином “переписати”, “відредагувати” власне минуле, змінити життєвий сценарій, переглянути плани на майбутнє, то необоротність (С.Л. Рубинштейн) є переживанням відповідальності за все, що вже неможливо змінити, за те, що могло бути реалізованим, але залишилося на узбіччі життєвої траєкторії. Серед відкритих питань і наявність “зони невизначеності”, відчуження, що нерідко виникає між минулим, теперішнім і майбутнім і потребує особливих ресурсів (мотиваційних, емоційних, діяльнісних).

Початок дослідженням домагань поклав, як відомо, учень К.Левіна Ф. Хоппе, який довів, що успіх у діяльності людини залежить не стільки від реальної складності роботи, скільки від її оцінки власних можливостей щодо розв’язання проблеми. Дехто зупиняється у своїй

активності після успіху, дехто – після провалу. Вибір ступеню складності завдання визначається попереднім досвідом, а переживання успіхів і невдач – ставленням людини до мети.

Ключем до передбачення людської поведінки, майбутньої діяльності є набутий досвід, індивідуальна історія та очікування з приводу майбутнього, вважає Дж. Роттер. На його думку, основний фактор, який визначає характер діяльності людини, – її очікування та взаємодія зі значущим довкіллям. Мотивація завжди цілеспрямована, тобто люди не намагаються зменшити напруження чи отримати задоволення, розпочинаючи певну діяльність. Для них головним поштовхом стають очікування, котрі наближають їх до майбутньої мети. У концепції Роттера розроблено формулу передбачення поведінки, де у ролі змінних використані поведінковий потенціал, очікування, цінність підкріплення та психологічна ситуація. Важливе значення в теорії Роттера мають узагальнені очікування, наприклад, довіра у людських стосунках.

Настав час розширити контекст дослідження домагань, перейшовши від нескладної діяльності, яку моделювали у своїх пошуках Хоппе та Роттер, до реального життєздійснення, до процесу проживання людиною свого життя у всій його складності, неусвідомлюваності та передбачуваності.

Об'єктом дослідження є процес передбачення та планування особистісного майбутнього.

Предмет дослідження – структура, функції і механізми дії життєвих домагань як способу самоздійснення особистості.

Мета роботи: визначити особливості впливу життєвих домагань на успішність самоздійснення особистості.

Гіпотеза дослідження. Життєві домагання мають вирішальний вплив на успішність самореалізації та задоволеність власним життям. Психологічна якість життя особистості, почуття вдалого життєпотоків залежать від здатності осо-

бистості передбачати та планувати своє майбутнє. Життєві домагання як вияв особистого потенціалу забезпечують оцінювання бажань та можливостей їх реалізації, здібностей та наполегливості. Оптимальні домагання сприяють розвитку особистості, зростанню її зрілості та відповідальності.

Життєві домагання спричинюють самоздійснення особистості завдяки активному впливу на внутрішній, особистісний час. Якщо вони слабнуть, людина починає більшою мірою детермінуватися часом зовнішнім, соціальним. Врешті-решт саме від життєвих домагань залежить вироблення стратегій керівництва власним часом.

Теоретичне значення першого етапу роботи полягає: 1) у спробі відійти від традиційної причинно-наслідкової моделі життєвого світу особистості та, наблизившись до моделі ймовірнісної, визначити особистісні способи самопобудови; 2) в обґрунтуванні психологічної природи, структури та функцій життєвих домагань, їх психологічних механізмів, гендерної специфіки.

Поняттєвий апарат дослідження. Спробуємо відчуті сучасне змістове наповнення терміна “домагання”, звернувшись до словників. В академічному одинадцятитомному словнику української мови слово “домагатися” має одне значення: “наполегливо добиватися когочого-небудь” [14, с. 361].

У словнику В. Даля російське дієслово “притязать” розглядається як варіант дієслова “притягивать”. “Притязать (притязую) к чему, требовать или быть притязателем, притязательным, изъявляют притязание на что, к чему, тянут к себе, присвоить что, требовать чего; придирается, ищет случая, повода, предлога к прицепке, к присвоению себе чужого; вообще быть требовательным, взыскательным, придиричивым, покорысти, или самолюбию [5, с. 455].

Словник С.І. Ожегова дає два значення слова “притязание” як книжко-

вого: “1. Стремление получить что-нибудь, предъявление своих прав на что-нибудь. *П. на наследство*. 2. Стремление добиться признания чего-нибудь при отсутствии оснований на такое признание. *Притязания на ученость*” [9, с. 520]. Аналогічно трактується це слово і в словнику мови Пушкіна. “Она была нетороплива, не холодна, не говорлива, Без взора наглого для всех, Без притязаний на успех [див. 13, с. 782]. У словнику за редакцією А.П. Євгенєва, де слово вже не характеризується як книжкове, стаючи більш розповсюдженим, широко вживаним, і відсутність підґрунтя для домагань як їх ознака теж вже не фігурує. Йдеться лише про прагнення досягнень, бажання створити враження [12, с. 452].

Звернімося до синонімів та антонімів. Український (як і російський) синонімічний ряд складається зі слів домагатися, мати домагання, претендувати, наполягати, вимагати, прикладати зусилля, бажати, сподіватися, передчувати, чекати, хотіти, прагнути тощо. Отож виокремлюються такі групи змістів, що їх можна розгашувати за рівнями зростання активності та відповідальності: 1 – чогось сподіватись; 2 – чогось дуже хотіти; 3 – на щось претендувати, вимагати від інших; 4 – активно старатися, самостійно діяти у певному напрямку.

З антонімами у цьому випадку чомусь складніше. В англійській мові є дієслово *resign* (to resign all hope – залишити всяку надію), що нібито можна вважати антонімом дієслова *intend*. Українське рідковживане слово *резігнувати*, тобто відмовлятися від домагань, є калькою цього слова і досить точним антонімом, хоча й мало знайомим широкому загалу. Думаючи про антоніми, я пригадувала українські і російські фразеологізми на кшталт “мені однаково”, “байдуже”, “нічого я не чекаю”, “будь що буде”, “мне все равно”, “ничего мне не надо”. Відтак антоніми домагань, говорячи бульварною мовою, підкреслюють передусім “пофігізм”, байдужість, відсутність

потреб і відмову від активності. Причому ця неактивність далека від глибинного спокою та “безпотребової” нірвани. Вона якась несправжня, вдавана. У цій байдужості, у відсутності домагань відчувається певна енергія, яку усвідомлено-добровільно або неусвідомлено (під впливом колишніх невдач, страхів, відчаю) загальмовано, придушено.

Переходячи від лінгвістичного до психологічного контексту, звернімося до статті “рівень домагань” у “Словнику-довіднику з психології особистості”. Домагання визначаються як оцінка особистістю своїх передбачуваних здібностей і можливостей, очікування у майбутньому такої їх реалізації, яка б задовольнила плани і запити особистості. Рівень домагань проявляється у ступені складності цілей і труднощах завдань, котрі особистість свідомо ставить перед собою [10, с. 139].

Таким чином, робоче визначення **життєвих домагань** буде таким. *Це комплекс вимог, очікувань, бажань, надій, що переживається особистістю стосовно свого життя, свого майбутнього. Домагання передбачають, моделюють те, на що особистість, як їй здається, має право, що вона хоче отримати від життя, на що розраховує* [К.О. Абульханова-Славська, Т.М. Березіна, 1, с. 150]. *Життєві домагання – це постійне зважування, оцінювання своїх потреб і здібностей та запиту з боку соціуму, а також очікування у майбутньому такої самореалізації, яка задовольняла би як плани особистості, так і потреби суспільства, забезпечувала б стійку самоповагу та визнання значущого оточення.*

Наведене визначення викликає низку запитань. Перше: якого такого задоволення у майбутньому ми чекаємо, коли маємо певні домагання? Друге: у чому специфіка домагань порівняно з очікуваннями, бажаннями, надіями, прогнозами? Третє: що це за комплекс, яку він має структуру? Четверте: як саме діють на нас домагання, які вони виконують функції?

Намагаючись відшукати відповіді на поставлені запитання, спробуємо проаналізувати близькі поняття, зіставляючи їх обсяги. Почнемо з поняття *задоволеності життям*. Адже життєві домагання — це завжди домагання цієї самої задоволеності.

У нас немає і не може бути домагань з приводу чогось неприємного, небажаного, незначущого. У поняття “життєві домагання” входить передбачення очікуваного задоволення. Мається на увазі не локальне, ситуативне задоволення, а загальна задоволеність життям “як узагальнене почуття його достеменності” (рос. — подлинности) [1, с. 161]. Водночас “ступінь задоволеності життям залежить від суб’єктивного відтворення зовнішніх умов, співвідносних з проблемною ситуацією людини, її суб’єктивними труднощами, котрі заважають рухатись уперед” [Там само]. Йдеться про оптимальне співвідношення внутрішнього і зовнішнього, від адекватної оцінки своїх можливостей, бажань та обмежень за реальних умов життя, які теж адекватно оцінюються. До речі, задоволеність життям безпосередньо не пов’язана ні з орієнтацією на уникання невдач, ані з прагненням до успіху, як вважають К. Абульханова та Т. Березіна, посилаючись на дослідження Ю.А. Растригіної. Вона радше залежить від здатностей особистості оптимально узгоджувати свої можливості і бажання з умовами, що склалися [1, с. 170-171].

А коли виникає незадоволеність життям? К. Абульханова-Славська та Т. Березіна наполягають, що вона виникає, якщо бажання значно переважають можливості незалежно від домінування прагнення до успіху чи досвіду невдач [1, с. 165]. Виходить, зниження життєвих домагань гарантовано забезпечить задоволення від життя? “Всяк сверчок знай свой шесток”. “Знай, коню, своє стійло”. Зрозуміло, що ні. Найнижчі домагання можуть бути у бомжа чи хронічного алкоголіка, а про цих людей аж ніяк не скажеш, що вони задоволені своїм життям.

Можливо, щось тут справді може бути епіфеноменом, тобто випадковою дією іншого фактора, і прямої залежності задоволеності життям від позитивної чи негативної орієнтації немає. Але відкинути вплив минулого досвіду поразок і перемог, на мою думку, підкріплену консультативним досвідом, також було б невірним.

Дуже цікавою є думка згаданих науковців про тих, хто незадоволений своїм сьогоденням і має виправдовувати свою пасивність, нерішучість, відкладаючи самореалізацію на далеке майбутнє. Виявляється, їх “гріє” надія на те, що все попереду, опертя на власний великий потенціал. К. Абульханова та Т. Березіна вважають, що “задоволені життям оцінюють свої можливості стосовно даного моменту (наявних досягнень), а незадоволені розглядають свої можливості не з опорою на наявні досягнення, а на власний потенціал...” [1, с. 178]. У незадоволених оцінка своїх можливостей переважає їхнє бажання, або практично дорівнює їм. Відповідно ці два типи використовують і різні стратегії. Виходить, що чим вище оцінка власних можливостей та бажання успіху, тим нижчою буде ступінь задоволеності життям. Задоволеність відіграє “дволику” роль: вона або завершує активність, гасить її, або, навпаки, спонукує до подальшої активності [1, с. 178]. У такий спосіб автори виходять на ресурс активності і міцності, стійкості. Саме останні дають змогу особистості вступити у взаємодію з життям [1, с. 179].

Не дуже відповідає моему досвіду консультативної роботи з клієнтами наступний висновок К. Абульханової-Славської і Т. Березіної: “...чим більше людина хоче досягнути успіху і чим менше при цьому вона задоволена собою теперішньою, тим більше у неї шансів отримати бажане. Суб’єктивна можливість досягти успіху зменшується, якщо бажання розбігаються з можливостями, а людина при цьому продовжує отри-

мувати задоволення від себе теперішньої. Нарешті, чим нижча суб'єктивна можливість досягти успіху в теперішньому, тим більше сповнення бажань зорієнтоване на майбутнє (вони відкладаються на потім)" [1, с. 170]. На мою думку, саме прийняття себе-теперішнього з усіма сьогоднішніми обмеженнями є запорукою майбутнього успіху. Як, до речі, і прийняття своєї реальної життєвої ситуації з усіма її складностями.

Слідом за Ф. Хоппе, який говорив про успішність у досить простій предметній діяльності, передбачаю, що найскладніша життєва успішність (відтак і суб'єктивне задоволення від життя) залежить не від обставин, що складаються об'єктивно, не від кількості друзів чи ворогів, не від перешкод на життєвому шляху або активності покровителів, а від адекватності оцінки людиною власних можливостей, від ступеню усвідомлюваності потенцій самореалізації, від зрозумілості для неї своїх найпотаємніших домагань. Отож, саме про реальну можливість самоусвідомлення своїх життєвих домагань і хочеться сказати окремо. Домагання особистості щодо свого майбутнього є таким елементом внутрішнього життя, який важко віднести чи то до сфери свідомості, чи до сфери несвідомого. Вони не просто існують десь на межі усвідомлюваної внутрішньої реальності. Інколи складається враження, що людина хоче тримати їх на цій межі, не вербалізуючи, не проговорюючи навіть самій собі. Їхній зміст відтворює такі значущі очікування щодо власного життя, яке нарешті має колись стати вартим тієї особистості, котра його буде, що про них краще мовчати. У своїх найсміливіших домаганнях людина рідко зізнається навіть самій собі, не говорячи вже про інших. Можливо тому, що усвідомлення їх та презентація близьким – це справжній ризик, вкрай небезпечна справа.

Згадаймо Йосипа, відомого старозавітного персонажа та героя моєї улюбленої книжки Томаса Манна "Йосип та його

брати". Це славетний роман про життєві домагання, які юний красень Йосип не хотів і не вмів приховувати. Крім шаленої заздрості свого найближчого оточення, ненависті та підлого насильства з боку братів Йосип своїми, по-дитячому відвертими, домаганнями опосередковано викликав і свої довготривалі страждання у рабстві, і багаторічну скорботу улюбленого батька, і власний тріумф, і можливість у тяжкі часи врятувати єгипетський і свій народи.

Повертаючись до успішності-неуспішності, хочу зазначити, що людське оточення не дуже приймає як зовсім недолугих, так і вкрай успішних людей. Я претендую на відповідальну роль, накладаю на себе обов'язки, виходячи з того, наскільки успішною чи неуспішною я себе суб'єктивно відчуваю (а не є насправді), наскільки мій життєвий досвід у цілому оптимістичний чи песимістичний. Моє прогнозування майбутньої якості життя залежить від стійкості оцінки минулого досвіду, від звичних успіхів і таких же звичних поразок. Але не тільки від цього! Я якимось чином завжди враховую і соціально-психологічний чинник, тобто не хочу дуже виділятися, впадати у вічі. Причому є люди, для яких саме цей соціально-психологічний обмежувач стає вирішальним у стримуванні власних життєвих домагань, а є й такі, хто абсолютно не зважає на дану обставину. На прогнозування не менш активно впливають мої інтенції, наміри, моя здатність до цілепокладання, тобто уміння ставити перед собою серйозні й адекватні життєві цілі.

Домагання, безсумнівно, є специфічним механізмом випереджальної регуляції життєдіяльності. Їх об'єкт – не сьогоднішнє життя, а життя майбутнє, не те, що є, а те, чого прагну, тому що я саме такого життя варта. Отож об'єктом домагань стають не просто абстрактні уявлення людини про майбутнє, а радше яскраво емоційно забарвлені, конкретні проєкції туди – у завтрашній день своїх

сьогоднішніх найсміливіших очікувань, прагнень, сподівань.

Виникає потреба віддиференціювати традиційний термін “життєві очікування” від життєвих домагань. Очікування, за Н. Соболевою, – один з містків, що поєднує сьогочасний світ особистості зі світом прийдешнім [15, с. 167]. Це ставлення до ймовірного майбутнього [Там само, с.168]. Серед істотних ознак очікувань ця авторка називає такі: а) почуттєва форма їх усвідомлення, б) здатність поступово змінюватися, в) зв’язок з прогнозованим перебігом подій, г) позитивне або негативне емоційне забарвлення [Там само, с. 169]. Ясна річ, життєві домагання теж є ставленням до ймовірного майбутнього. Але на відміну від очікувань домагання більш активні, вони самим своїм існуванням вже починають це бажане майбутнє конституювати. Очікування більш плинні, мінливі, нестійкі, ніж домагання. Життєві домагання завжди більш “уперті”, цілеспрямовані. Домагання можуть бути лише позитивно емоційно забарвленими.

Щоб були життєві домагання, людині необхідно оцінювати себе за певними критеріями, стандартами, що мають мотиваційний ефект і відіграють роль орієнтирів у життєдіяльності. Так, ми щось коригуємо у своєму теперішньому, поки не переконуємося, що поведінка відповідає особистим стандартам. І це важливіше за позитивні підкріплення, нагороди чи матеріальне заохочення. У дослідженнях А. Бандури, М. Кагана та інших доведено, що людина схильна відмовлятися від заохочень заради відповідності певним внутрішнім стандартам, заради почуття власної гідності [див. 6, с.453, 454]. Пригадується широковідомий “феномен гіркої цукерки”, коли це явище у дошкільному віці виникає вперше.

Людина прагне цілей, які приносять їй задоволеність собою (Капрара [6, с. 454]). Цей висновок з емпіричних досліджень зарубіжних колег можна експлікувати і на домагання. Наші життєві

домагання справді спрямовані на такі результати, які давали б нам змогу поважати себе, переживати задоволення собою. У цьому контексті домагання можна розглядати як певну цільову ідею, котру має кожна людина. Ступінь конкретності та реалізованості цієї ідеї безпосередньо залежить від наявності у свідомості уявлень про необхідні засоби її досягнення, як підкреслив би О.М. Леонтєв.

Серед психологічних наслідків цілепокладальних домагань мають бути відповіді на такі запитання: чому я це роблю чи збираюся робити? Навіщо? У чому смисл для мене моєї життєвої активності? Яким чином я досягатиму своєї мети? Цілепокладання та цілереалізація, про які так цікаво пише у своїй новій монографії Ю.М. Швалб [18], сприяють розгортанню потребової сфери особистості. І це розгортання не є безпосередньо-вітальним. Це опосередковане домаганнями відтворення сутнісних рис майбутнього життя, якого людина прагне. Саме таке опосередкування сприяє все більшій усвідомлюваності тієї якості життя, котрої, як їй здається, людина варта.

Для подальшого наближення до розуміння психологічної природи життєвих домагань бажано знайти їхню полярну протилежність. Що таке повна відсутність домагань? Як має називатися інший полюс континууму цієї прогностично-потребової, інтенціональної активності? Можливо, саме цим полюсом можна вважати апато-абулічний стан, коли людині нічого не хочеться, нічого не потрібно, і ніяке майбутнє її не цікавить.

Структура і функції життєвих домагань. Коли виникають думки про *структуру домагань*, у деяких людей передусім акцентується увага на емоційній складові, тоді як в інших безумовний пріоритет має компонента раціональна. Водночас раціональне, зважене моделювання потребового майбутнього інколи важко відокремити від фантазійних, компенсаторних імажінацій. Зрозуміло,

що людина ніколи просто не “вираховує” своє майбутнє, хоча когнітивна складова домагань, безумовно, має значення. Життєві домагання можуть частково втілюватися у так званому “Я-плані” (термін Хіггинса, 1996, с. 193). Але цей план явно вужчий, бідніший за домагання як такі.

Людина своє бажане майбутнє не лише планує, вона його ще й уявляє, із задоволенням смакує, з апетитом наперед переживає. Себто емоційна складова має не меншу вагу, ніж когнітивна. Легко знайти у структурі домагань і складову конативну. Домагання стають домаганнями, вже починаючи мотивувати людину на певну активність, підштовхуючи її до певної активності у бік їх досягнення. Вони формуються під впливом внутрішньої готовності, внутрішніх чинників, є своєрідною формою спрямування особистості, її неспецифічним активатором. Це, безсумнівно, певна спонука. Можливо, домагання у чомусь дуже близькі до установок, настанов як цілісно-особистісного стану у визначенні Д. Узнадзе. Тоді можна говорити про стан готовності до певної активності, який передуватиме життєвим виборам та спрямовує їх. Цей стан зумовлений не стільки актуальною потребою особистості, скільки її перспективними планами, стратегічними життєвими рішеннями.

Але значення “тут і тепер” теж не можна відкидати. Значущим важелем, що безпосередньо впливає на життєві домагання, є фактор середовищний, ситуативний. Ми починаємо відчувати певні професійні домагання лише тоді, коли життєва ситуація вже сприяє, або може почати сприяти активації саме цих очікувань, бажань. Домагання інтимно-особистісні (“прийшов час одружитися”, “знайти собі достойного партнера”, “мати двох діточок”) також наодинці із собою, в пустелі не виникають, потребуючи відповідного доквілля, певних зовнішніх стимулів, очікувань з боку значущих близьких.

Які *функції* виконують життєві домагання особистості?

Перша, яку не можна не помітити, це функція *оцінювальна*. Домагання оцінюють те, що є, що хотілося б, щоб було, що має бути, “чим серце заспокоїться”. Завдяки наявності домагань особистість має змогу комплексної оцінки свого минулого, теперішнього і майбутнього з погляду задоволеності життям, його якостю.

Далі слід назвати функцію *стимулювальну*. Життєві домагання підштовхують, мотивують, активують розвиток, відповідаючи потребі організувати, упорядковувати, планувати своє життя. Ця стимуляція не є безпосередньою, вона досить складно опосередкована мріями, бажаннями, сподіваннями, вірою у власну ефективність тощо.

Наступна функція – *функція футуристична, породжувальна*. Домагання не відтворюють майбутнє, вони радше його готують, моделюють, породжують. Таке моделювання майбутнього за допомогою домагань підпорядковується принципу організованості, що його виділяє Ю.М. Швалб. Організованість передбачає структурованість елементів, їх відносну внутрішню несуперечливість, функціональну цілісність та просторово-часову обмеженість [18, с. 24]. Без домагань людське майбутнє сприймається, переживається, мислиться як хаос, який відштовхує, лякає своєю просторово-часовою безмежністю, неупорядкованістю, суперечливістю різних елементів. Домагання цей хаос приборкують, упорядковують, організовують.

Як бути з домаганнями з погляду еволюційної психології? Вони виникли у русі-поступі природного відбору для розв’язання певної адаптаційної проблеми. Якої саме? Напевно, проблеми передбачень щодо свого майбутнього, турботи про власне майбутнє. Йдеться про випереджальну адаптацію. Домагання еволюційно довели свою ефективність у забезпеченні такої “адаптації наперед”, випереджальної готовності до тих середовищних факторів, що швидко змінювались.

Якщо говорити про індивідуальну еволюцію людини, то й тут домагання відіграють дуже важливу випереджальну та профілактичну роль. Коли, у якому віці життєві домагання стають нашою повсякденною реальністю? Напевно тоді, коли ми навчаємось оцінювати свої можливості, здібності, бажання та обмеження? Зрозуміло, що йдеться про розвиток самопізнання, який активізується в юнацькому віці і надалі стає провідною діяльністю, передусім під час переживання екстремальних ситуацій, у кризові періоди життя. Є підстави припускати, що пік розвитку самопрогнозування та водночас вершина розквіту життєвих домагань припадає на молодість та ранню зрілість. З віком самопрогнози стають точнішими (і біднішими!). Ми все краще бачимо різницю між мріями і реальністю. Нам вже ліньки хотіти від себе і свого майбутнього чогось особливого. Ми знаємо, що реального часу життя залишилося не так багато, і домагання кудись зникають, ховаються, редукуються. Можна думати, що актуалізація домагань, наприклад, бажання щось нове для себе випробувати, чомусь навчатися, якось змінювати своє життя, є шляхом саморозвитку, котрий психологічно призупиняє старіння.

Оцінка людиною своєї здатності, за Бандурою, виконувати певні дії (додамо від себе, і передбачати, очікувати, планувати їх) є важливим елементом самоконтролю [див. **6, с. 455**]. Тому можна вважати, що, крім футуристичної функції, домагання виконують і функцію *самоконтролю*, сприяючи оцінці нашої самоефективності. Спосіб, за допомогою якого домагання нас контролюють, досить ненав'язливий, далекий від волюнтаризму та жорстких самопримусів. Це таке м'яке, опосередковане, напівсвідомлене самоконтролювання-заохочення, коли рухатись у певний бік водночас і легко, і цікаво, і приємно, і нагально.

Сприйняття своєї ефективності впливає на вибір цілей, очікування результату,

способи досягнення бажаного. Знання про самоефективність природно діє і на домагання від життя, адже люди, котрі впевнені у власній ефективності, не тільки більшого хочуть, а й більш наполегливі у досягненні своєї мети. Якщо у людини розвинене почуття самоефективності, то вона схильна пояснювати свої результати стабільними, контрольованими факторами [**6, с. 455**], власні життєві успіхи – своїми здібностями, наполегливістю, вмінням долати перешкоди, передбачати наслідки подій, а не везінням, щасливим випадком, дарунком долі.

Наявність життєвих домагань активно впливає на привласнення життєвого досвіду. Йдеться про функцію *самоусвідомлення*, розуміння себе і свого життя, своєї історії. До того ж ці домагання активно переінтерпретовують реальні умови життя, розставляючи власні акценти, їх можна вважати певною інтерпретаційною рамкою, в яку кожен намагається помістити своє майбутнє. У кризові періоди підґрунтям ресоціалізації є сьогодення. Песимістичне сприймання актуального, тобто того, що відбувається тут і тепер, провокує перетлумачення минулого у ракурсі його ідеалізації, а оптимістичне сприймання теперішнього зумовлює негативну переінтерпретацію минулого.

Чи впливають на життєві домагання нові горизонти, нові можливості? Відомо, що освоєння чогось нового підвищує рівень досягнень, але лише тоді, коли людина має не такі великі сумніви у своїх можливостях, які стали би на заваді використанню своїх знань на практиці [**6, с. 455**]. Наприклад, сьогодні дуже багато психологів відвідують різноманітні навчальні семінари задля підвищення своєї кваліфікації в індивідуальній чи груповій терапії, бізнес- чи політичному консультуванні. Однак починають утілювати нові знання в життя одиниці. Однією з причин такої неефективності всіх цих форм підвищення професійної кваліфікації є невіра у себе. Отож нові гори-

зонти є лише підґрунтям, на якому виникають чи не виникають життєві домагання особистості.

Чи можуть домагання шкодити людині? Вони спричинюють гальмівний вплив, якщо занадто завишені, і людина швидко досягає межі своїх можливостей, відчуваючи обмеження, свою “стелю”. Почуття розчарування, апатії, безнадійності стає перешкодою на шляху вперед. Так само гальмівними життєві домагання стають і в разі їх заниження, що стагнує активність, звужує горизонти. Вони можуть бути небезпечними, як вже говорилося, і коли людина їх надто афішує, що стає тригером інтригоутворення.

Отже, життєві домагання є інструментом: а) привласнення минулого досвіду, б) прогнозування майбутнього, в) ієрархізації життєвих цілей, г) окреслення напрямку руху, д) формування ставлення до перешкод та обмежень, е) активізації, “вмикання” довгограючої мотивації, завдяки якій допомагають послідовно вибирати середовище, котре у подальшому сприятиме їх досягненню; йдеться і про особистісне, і про професійне довкілля, яке свідомо і не дуже усвідомлено обирається завдяки спрямованим домаганням.

Життєві домагання передбачають усвідомлення свого життя, себе всередині життя, переживання своїх можливостей впливати на поступ-перебіг життя, його напрям, якість. Тоді виникає запитання: а) звідкіля беруться домагання? З минулого досвіду поразок і перемог. Але, крім цього, вони ще є складовою життєтворчого потенціалу, яким усі обдаровані по-різному. Кожний має свою вольову твердість, життєстійкість, свою “завзятість духу” (В. Франкл), у кожного свої апетити до життя та самоздійснення. Говорячи про життєві домагання, треба пам'ятати про суб'єктне ставлення до майбутнього, коли не лише доля, а й ми самі визначаємо свій завтрашній день. У домаганнях імпліцитно присутня активна небайдужість до свого майбутнього і власної ролі у його створенні.

Домагання самоплекаються на основі: а) спогадів про свої колишні “наполеонівські” плани та їх реальне втілення; б) абстрактних образів чіхось досягнень, моделей, схем, ітроктивів, ніяк не представлених у власній історії; в) Я-концепції, в якій людина робить акцент на здібностях та зусиллях, на соціальних очікуваннях, або на потребі у прийнятті [див. **6, с. 193**]. Відтак життєві домагання є постійним зважуванням, оцінюванням своїх потреб і здібностей та запиту з боку соціуму. Це очікування у майбутньому такої самореалізації, яка задовольняла б як плани особистості, так і потреби суспільства, забезпечувала б стійку самоповагу та визнання значущого оточення. У домаганнях, які мають високий спонукальний потенціал, відтворюється процес створення людиною бажаного майбутнього, а також індивідуально-психологічний спосіб самопрогнозування, самоактивації та самозаохочення.

Гендерний аспект життєвих домагань особистості. Здатність сучасної жінки у нашому перехідному суспільстві більше встигати, більше відповідати очікуванням такого несталого, непрогнозованого соціуму донині практично не досліджена. Чому саме жінки їдуть заробляти гроші за кордоном, щоб забезпечити своїм дітям навчання? Чому вони готові змінити спосіб життя, перекваліфікуватися, навчитися чогось абсолютно нового, навіть зазнати принижень та побутових негараздів заради мінімального добробуту своєї родини?

Для мене стаття є однією з основних категорій психології особистості. Без усвідомлення власної статевої належності, без поступової статевої ідентифікації індивід не перетворюється на особистість. Саме із ставлення до власної статі починається справжній розвиток самосвідомості у дитинстві. Психологічна стаття – це перша цеглина у побудові власного життєвого світу, прогнозуванні свого майбутнього.

Багатоваріантне майбутнє, представлене у свідомості планами, мріями, страхами, надіями, очікуваннями, бажання-

ми, визначає наше сьогодення, активно впливає на актуальні способи самоздійснення. Сучасне динамічне життя потребує розвитку все більш ефективних специфічних способів і жіночого, і чоловічого самоздійснення. Прогностичні здібності у чоловіків і жінок апріорі різні, хоча це ще потребує спеціального вивчення. Напевно, у нас із чоловіками різні можливості самопередбачення, ми по-різному розгортаємо власну потенціальність, усвідомлюємо свою перспективність.

На думку С. Гингера, час є більше прерогативою жінок, ніж чоловіків. Так само як чоловіки легко орієнтуються у просторі, жінки краще структурують час. Це відбувається завдяки більш інтенсивному розвитку правої півкулі мозку у чоловіків і лівої – у жінок. Можливо, така функціональна асиметрія мала еволюційний сенс. До речі, жінка менше залежить від теперішнього часу, легше перевтілюється у свою колишню дівочу постать, чіткіше розуміє свої давні мрії та сподівання, спокійніше виправдовує давні вчинки. Чоловік ніби забуває себе-колишнього, перебуваючи під суцільною владою сьогодення. Жіноча часова свобода, вільні мандри у власних часових вимірах є надійною передумовою розвитку життєвих домагань. Якщо жінка у своєму повсякденні починає прогнозувати майбутнє, то вона найчастіше не спирається на чоловічу причинно-наслідкову модель світу, у неї свої масштаби, свої пріоритети і свої причини подій. Намагаючись зазирнути у власне майбутнє, вплинути на нього, жінка і чоловік по-різному переживають його невизначеність, неможливість все передбачити та врахувати.

Досить лише подивитися на специфіку суто жіночих ліричних комедій, зворушливих мелодрам чи численних нескінченних серіалів, порівнюючи їх із чоловічими бойовиками, вестернами, шпигунськими пристрастями. У жіночих love-stories зовнішніх подій може бути зовсім мало, адже все визначається емоційними

станами, непомітними для чоловіків змінами настрою, внутрішніми рухами, кожний з яких обов'язково має свої приховані наслідки, знаходячи відлуння у значущих, життєво важливих стосунках. Чоловіче кіно форсує зовнішню динаміку, і жорсткі наслідки тих чи тих подій, стаючи відчутними і зрозумілими для кожного, призводять до майже повної руйнації колишніх планів, необхідності побудови нових перспектив.

Домагання особистості, безумовно, відповідають потребі активно впливати на перебіг свого розвитку, тобто бажанні урізноманітити, зорганізувати, вдосконалити своє життя. І ця потреба, на мою думку, є більш жіночою, ніж чоловічою. Подивимося, хто ходить до психологів-консультантів, розшукує різні групи особистісного зростання, семінари із саморозвитку типу PRH? Хто відвідує вернісажі, концерти класичної музики та стежить за прем'єрами в театрах? Хто шукає оздоровчі центри та екскурсійні поїздки? Скрізь кількість жінок відчутно переважає.

Людина своє бажане майбутнє не тільки планує, вона його уявляє, із задоволенням смакує, з апетитом наперед переживає. Відтак емоційна складова має не меншу, а радше більшу вагу, ніж когнітивна. Наші емоційні чоловіки, які, на думку сучасних дослідників, просто не вміють свої глибокі почуття виражати, десь у глибині душі яскраво переживають свої сміливі мрії, не дуже відокремлюючи реалістичне, зважене моделювання потребового майбутнього від фантазійних, компенсаторних імажінацій. “Приземлені” жінки не виношують наполеонівських прожектів. Їхні уявлення про бажане майбутнє конкретніші, простіші, а тому реалістичніші.

Показником зрілих домагань є ще одна їхня складова – конативна. Не виключено, що домагання стають домаганнями не під час солодкого фантазування, а тоді, коли починають штовхати людину в бік їхнього досягнення. Як

відомо, вольова сфера ще на ранніх етапах онтогенезу формується швидше і легше у дівчаток, ніж у хлопчиків. Примусити себе перетерпіти, утриматися від спокус, зятято рухатися вперед, незважаючи на перешкоди, – більшість жінок уміють робити це краще за чоловіків.

Як і життєві очікування, домагання теж є ставленням до ймовірного майбутнього, а тому для них характерна певна почуттєва форма усвідомлення. Але, на відміну від очікувань, у структурі домагань чималу вагу має саме конативна компонента: домагання активніші, вони самим своїм існуванням вже починають це бажане майбутнє конституювати. Очікування, які, на мою думку, характерні радше для чоловіків, сміливіші, ризикованіші і водночас більш плинні, мінливі, нестійкі, ніж домагання. Жіночі домагання завжди більш “уперті”, терплячі, цілеспрямовані. На відміну від позитивних і негативних очікувань домагання останніх можуть бути лише позитивно емоційно забарвленими.

Серед чинників, котрі безпосередньо впливають на життєві домагання, є чинник зовнішній, середовищний. Ми внутрішньо дозволяємо певним домаганням бути лише тоді, коли життєва ситуація цьому починає сприяти. Чоловіки рідко враховують буденну, побутову ситуацію, орієнтуючись здебільшого на великі масштаби, мислячи перспективно, стратегічно. Жінки краще діють у ситуації “тут і тепер”, ніж “там і тоді”, а тому їхні скромні домагання скоріше знаходять втілення.

Життєві домагання існують для розв’язання певних адаптаційних проблем, які для нас з чоловіками досить різні. Чоловік і жінка не просто адаптуються, пристосовуються до навколишнього середовища, підкоряючись його вимогам. Вони, кожен по-різному, своїми методами, спочатку виділяють, виокремлюють себе із родинного, дружнього, звичного оточення, щоб пізніше вже іншим чином, вибірково, самотійно пов’язати

себе з ним. Зовнішні фактори спричинення життєдіяльності заломлюються через внутрішню своєрідну структуру, яка великою мірою задається статтю, точніше гендером. Неабияке значення має й набутий протягом життя досвід взаємодії з татом і мамою, з іншими особами обох статей, а також власні індивідуальні відмінності та сьогоденні актуальні прагнення.

Подобається це нам чи ні, ми змушені відповідати певним соціальним експектаціям, котрі пов’язані з нашою статтю та впливають на формування, визрівання життєвих домагань. У суспільстві є традиційно чоловічі і традиційно жіночі способи поведінки, цінності, професійні орієнтації, очікування. І хоча вони сьогодні вже не такі однозначні, не такі жорсткі, якими були двісті-триста років тому, але все ж у певному вигляді залишаються і не можуть зникнути зовсім.

Для чоловіків нерідко “білою плямою” є примхливе мереживо людських стосунків навіть у них на роботі, якщо ці стосунки виразно не впливають на виконання нагальних справ. А жінки часто не бачать справжнього масштабу, серйозних наслідків тих чи тих локальних подій, не орієнтуючись у підступному політико-економічному просторі. Відповідно і структура гендерних життєвих домагань, і їх енергетична, спонукальна сила далеко не тотожні.

Отже, і чоловічі, і жіночі життєві домагання по-різному “знімають” у собі пізнавальний формат прогнозування майбутнього, інструментальний аспект пошуку шляхів його досягнення і ціннісний вимір сподівань, очікувань, бажань. Чоловічі домагання задають напрям руху, а жіночі формують усталене ставлення до перешкод та обмежень. І ті, і ті по-різному активізують, “умикаючи” жіночу терплячу, довгограючу мотивацію і чоловічу швидку, оперативну. Це дає змогу послідовно вибирати довкілля, яке надалі сприятиме досягненню важливих домагань. Мовиться

і про особистісне, і про професійне оточення, яке свідомо і не зовсім вибирається завдяки спрямованим спонукам. У будь-якому разі в домаганнях, які мають високий спонукальний потенціал, знаходиться відображення процес творення жінкою і чоловіком бажаного майбутнього, гендерний спосіб самопрогнозування, самоактивації та самозаохочення.

Рівень домагань підвищується передусім у чоловіка в ситуації зіткнення з чимось незнайомим, цікавим, новим у предметній діяльності, а у жінок під час привласнення чогось нового у комунікативній сфері, хоча й за умови віри у свої можливості. На втілення у життя певних домагань впливають не лише індивідуальні, а й гендерні стандарти самооцінювання, рівень самоповаги, сприймання власної ефективності, наявність по-різному забарвлених життєвих перспектив. Отож домагання жінок і чоловіків мають різну структуру, тому що питома вага емоційного, когнітивного та конативного компонентів у них різна.

Механізми дії життєвих домагань. Як діють життєві домагання? На що вони впливають? Їхній вплив починається з того, чого ще немає, тобто з бажаного майбутнього. Перший механізм, який має бути розглянутий, – *створення прогнозу*, котре ніколи не є просто емоційним, стихійним, а передбачає раціоналізацію, структурування, упорядкування майбутніх подій. Прогнозуючи, людина ніби долає стрес невизначеності, зменшує хаос необмеженості. Мої домагання прогнозують тільки мені достойне життя. Я привношу в цей прогноз не лише оцінку своїх здібностей і можливостей, своїх минулих поразок і перемог, а й сильну інтенцію, своє очікування майбутнього успіху, яке розгортається під час усвідомлювання та втілювання тих чи тих життєвих домагань.

За Дж. Роттером, людина здатна передбачати події, у неї завжди є відчуття того, наскільки вдалося посунутися до цієї події, що передбачалася [17, с. 744].

Екстраполоючи цю думку на нашу тематику, можна сказати, що людина здатна передбачати якість свого майбутнього життя (“коли у мене буде сім’я”, “коли я закінчу ВНЗ”), тому що у неї за критерій просування до жаданої мети взяте не цілком усвідомлюване відчуття правильності для себе того способу жити, який вибраний на сьогодні. Загалом людина досить точно може передбачити власне майбутнє, враховуючи такі змінні: а) життєтворчий потенціал (ймовірність самореалізації у конкретних життєвих обставинах); б) зовнішні і внутрішні очікування (думки оточуючих та самої себе про те, чи буде вона мати життєвий успіх); в) наявність підкріплення.

Існують два типи очікувань – очікування, специфічні для однієї ситуації, та очікування, які послуговують багатьма моментами життя. В останньому випадку маємо так звані узагальнені чи генералізовані очікування, які, за Роттером, витікають з минулого, попереднього ментального досвіду та ґрунтуються на переконанні, що буде позитивне підкріплення. Людина з низьким загальним очікуванням успіху у справі отримання престижної роботи скоріш за все навіть не буде намагатися її отримати, у той час як людина з високим очікуванням успіху прикладе чимало зусиль та втримається під час переживання невдач, прагнучи до мети, яка здається їй цілком можливою [17, с. 746].

У кожній ситуації очікування підкріплення залежить від комбінації конкретних та генералізованих очікувань. Загальне очікування успіху є функцією водночас і тих, і тих. Іншими словами, йдеться про здатність людини враховувати як сьогоднішню життєву ситуацію, в якій, наприклад, нема від кого чекати підтримки, та про здатність бачити ширше, розуміти, що взагалі-то підтримка, безумовно, буде. Варто окремо звернути увагу на цінність підкріплень, можливих нагород чи покарань. Підкріплення може бути позитивним і негативним. Негативне

підкріплення – це будь-яка негативно забарвлена життєва подія, яка знижує ймовірність того, що домагання будуть повторюватися, а позитивне – щасливий випадок, вдале життєве рішення, коли подія починає стимулювати нові й нові домагання. Крім того, цінність підкріплення може бути зовнішнім і внутрішнім. Перше відображає подію, яку цінує людське оточення, а друге – подію, котра є значущою цінністю передусім для самої особистості. Зрозуміло, що між зовнішніми та внутрішніми складовими підкріплення може бути як згода, так і конфлікт.

Крім названих, доречно згадати ще два чинники, що впливають на підкріплення. За Роттером (емпіричний закон впливу), найбільш сильні підкріплення людина отримує тоді, коли просувається до передбачуваної мети. Кінцева мета здійснює свій внесок у цінність підкріплення для кожної події у їх послідовності. До того ж кожна людина має свої потреби, які теж позитивно впливають на підкріплення, якщо вона наближається до їх задоволення. Звідси ймовірність життєвої події визначається функцією водночас очікувань, цінності підкріплення та конкретної психологічної ситуації [17, с. 747]. Що таке, за Роттером, психологічна ситуація? Це та частина внутрішнього і зовнішнього світу, яку людина сприймає. Можна сказати, що це та будівля, та частина життєвого світу, яку ми здатні усвідомлювати.

Спираючись на семіотичний і комунікативний механізми розуміння й інтерпретації життєвого досвіду та механізм наративізації, що обґрунтовані Н.В. Чепелевою, спробуємо віднайти їх вплив і на життєві домагання особистості. Адже домагання стосуються того ж самого життєвого досвіду, тільки у перспективі, у потенції.

Серед ймовірних механізмів дії життєвих домагань передусім треба назвати механізм комунікативний, адже людина живе не у вакуумі і буде свої домагання нерідко під істотним впливом оточення.

Тому домагання виникають у контексті взаємодії, з якої складається практично кожна життєва ситуація. Хтось чогось чекає, хоче, прагне, а хтось сподівається, вимагає, примушує. Хтось комусь заздрить, тоді як хтось когось сприймає як свій ідеал, хтось комусь хоче довести, що він – не пусте місце. Подібних мотивів можна назвати безліч, і всі вони за певних умов можуть стати механізмами утворення та дії досить пролонгованих життєвих домагань. Плануючи, передбачаючи своє майбутнє, кожен спирається на власний досвід лише частково, можливо в одній десятій частині, а в решті – покладаюся на знання інших про цей світ, на їхні думки, соціальні стереотипи. Комунікативний механізм завжди спрямований на іншого, у тому числі і на внутрішнього Іншого.

Щоб домагання почали діяти, нам потрібно їх хоча б частково означити. Саме семіотичний механізм дозволяє людині означувати своє майбутнє, накладаючи на нього відповідні очікування, сподівання, застереження, страхи та надії. Завдяки цьому механізму розпливчата картина того, що має відбутися у нашому житті за кілька років, якимось чином організовується, концептуалізується. Означення, про яке йдеться, навряд чи цілком когнітивне, скоріше навпаки. Відтак невербальна форма означування для такого складного, напівнеусвідомлюваного, втаємниченого феномена як домагання може переважати.

Воднораз прогнозування майбутнього неможливе на репродуктивному рівні, оскільки майбутня реальність у контексті домагань будується як власний оригінальний погляд уперед, як творчий наратив, а не складається з чогось вже добре відомого і пережитого. Коли у людини ще немає розгорнутої сюжетної історії з приводу свого майбутнього, то вона все одно має вже історію потенційну, коли майбутнє живе ще у вигляді донаративного досвіду, наприклад, як особистий міф, як певний скрипт.

Власні концепти, схеми, сценарії стають інтерпретаційними рамками, в які кожен намагається “запакувати” своє майбутнє. Ці рамки окремішньо ліпляться самостійно, а частково запозичуються у батьків, друзів, ще якісь відсотки беруться з книжок і серіалів, орієнтуючись на оптимізм-песимізм, довіру-недовіру до світу, на вдачу, долю, щасливий випадок. Моделюючи бажане майбутнє, ми використовуємо правила гри, за якими звикли жити, чи то розгортаючи їх у завтрашній день, чи відмовляючись від них за логікою антисценарію. Будь-що намагаємося накинути нарративні рамки на плинну, не дуже чітку, погано усвідомлювану майбутню дійсність, коли мріємо, плануємо, передбачаємо, очікуємо, фантазуємо, творимо.

Навіщо людині цей механізм нарративізації досвіду? За У. Еко, фіктивний, вигаданий світ, котрий постає в реальному світі завдяки нарративним схемам, дає відчуття затишку і передбачуваності. Мало з чим можна порівняти значення такої нетривожної передбачуваності, яка дає захищеність.

Серед механізмів дії життєвих домагань слід назвати також *механізм цілепокладання*. За О.М. Леонтьєвим, лише цілі та цільова поведінка по-справжньому усвідомлені людиною, а інші форми психічних процесів мають істотний неусвідомлюваний компонент. І хоча зрозуміло, що домагання можна розглядати як один із способів постановки цілей, все ж великий сумнів викликає ця теза про справжню усвідомленість. “Змісти свідомості, – пише Ю.М. Швалб, – можуть привести до розгортання діяльності лише тоді, коли вони набувають форми цілі” [18, с. 29]. Мета стає засобом оформлення задуму, а цілепокладання – особливою функцією свідомості, яка забезпечує конкретизацію, ієрархізацію, а пізніше і втілення життєвих домагань.

Формування образу бажаного майбутнього завдяки наявності домагань призводить до того, що певні елементи цього

майбутнього набувають вираженої інтенціональності, стають “магнітом”, котрий безпосередньо притягує людину, стимулюючи її активність. У цьому процесі завжди відбувається зважування затрат з боку суб’єкта, тобто сили бажань і ціни, що її треба буде сплатити у формі часових витрат, відмови від інших проєктів, прикладених зусиль тощо. Так виникає поняття доцільності тих чи тих домагань особистості.

Людина створює певний прогностичний план, який фіксує не саму собою послідовність дій, а послідовність з урахуванням тих змін, що відбуваються завдяки діям, котрі вже розпочалися. Цей план діє за принципом “якщо – то”. Передбачається також наявність постійного контролю змін ситуації, що дає змогу поточного коригування образу ситуації та розуміння причин змін [18, с. 38]. Звідси очевидно, що яка б життєва ситуація не склалася, саме домагання допомагають людині її ефективно контролювати, відстежуючи динаміку її розгортання. Якщо є відчуття, що наше сьогоднішнє життя не влаштовує нас, що ми точно заслуговуємо на більше, то ми проблематизуємо свої життєві обставини, ставимо питання про власну відповідальність за все, що маємо, починаємо вимальовувати бажане майбутнє, виокремлюємо головну мету, оцінюємо доцільність витрат часу, здоров’я, зусиль, приймаємо виважені рішення, будуємо оновлений план дій, починаємо перетворювати свою життєву ситуацію та потрохи досягати бажаного.

Мета, на думку Дж. Капрари та Д. Сервона, – один з механізмів саморегулювання поряд із стандартами, афективними самооцінками та сприйняттям самоефективності. Але все це – інтегровані елементи системи саморегуляції, де мета – уявлення про кінцевий результат дії. Маючи здатність до передбачення, людина може уявити майбутні результати та спрямувати свої дії на їх досягнення. Образ майбутнього досягнення може виступати як мета лише за умови певної

наполегливості у її домаганні. Злеті ніяк не пов'язані із реальністю фантазій й солодкі обломовські мрії, такі характерні для слов'янського суспільства, ніколи не перетворюються на мету [6, с. 456].

Цілі зазвичай слугують критеріями, або стандартами, з якими людина порівнює свою поведінку та успіхи. Згідно з теорією цілей системи Круглановські (Kruglanovski, 2000), цілі когнітивно пов'язані не лише одна з одною, а й із засобами їх досягнення. Не можна забувати і про роль емоційного чинника. Адже рівень та тип стандартів, що їх використовує людина, почасти визначається її переживаннями. Так, незадоволеність собою може викликати зниження настрою, що, зі свого боку, призводить до прийняття більш високих перфекціоністських стандартів. Негативний настрій робить будь-яку перспективу незадовільною, що природно спричинює підвищення стандартів. До того ж негативний настрій зумовлює погіршення уявлення про власну ефективність [див. 6, с. 457].

Для уточнення механізмів дії домагань треба розглянути загальні принципи непрямого цілепокладання та їх аналогію з міфологічними структурами, що їх виділив Ю.А. Шрейдер. Ефект непрямого цілепокладання (до якого сміливо можна віднести ефект дії життєвих домагань – Т.Т.) цей учений інтерпретує як соціально-психологічний корелят міфологічної структури. Непряме цілепокладання базується на виділенні певних первинних структур, міфологічних архетипів, тому його можна розглядати як поведінку з апріорною евристичною настановою, або, інакше кажучи, з чіткою міфологічною структурою, яка вноситься у дійсність явищ. Загалом, за Шрейдера, існує два принципи непрямого цілепокладання: по-перше, прямі цілі повинні утворювати досить просту структуру, що припускає чітку типологізацію; по-друге, пряма і фактична цілі мають відноситися до різних рівнів у самій ієрархії цінностей.

Штрихи про здатність до прогнозування майбутнього та особистісні риси.

Ймовірно, існують певні особистісні утворення, опосередковані специфікою антиципації. Якщо пригадати дослідження К. Юнга, то в його психологічних типах є параметр, який характеризує особистісну організацію у часі. Сенсорний тип зорієнтований на “тут і тепер”, розсудковий – на майбутнє.

Як вважає Л.Регуш, однією з особистісних рис, яку доречно розглянути у цьому контексті, є цілеспрямованість людини. Вона складається з великої кількості параметрів, серед яких наявність цілей далеких і близьких та джерел їх появи. Це може бути потреба виходити за власні межі, тобто потреба у трансцендуванні, наявність ідеалів, відповідного рівня домагань тощо [11, с. 76]. Так, Франк (один з перших дослідників рівня домагань, на якого посилається К. Левін) бачив його сутність у безпосередньому зв'язку з оцінкою людиною себе у майбутньому і визначав рівень домагань як “рівень майбутніх дій при розв'язанні знайомого завдання, якого індивід, котрий пам'ятає свій рівень минулих дій у цьому завданні, явно передбачає досягнути” [7, с. 87].

Існують індивідуальні відмінності у цілепокладанні і, відповідно, у побудові життєвих домагань як моделей бажаного майбутнього, пов'язані із наявністю далеких і близьких, реальних та ідеальних, широких та вузьких життєвих цілей. Окремі люди завжди орієнтуються на цілі перспективні, а тому не дуже конкретизовані, не помічаючи теперішній стан свого життя, не проживаючи повністю всього, що приносить наявна ситуація. Інші люди, зорієнтовані на цілі близькі і конкретні, частіше отримують бажані результати, або переживають неможливість їх досягнення. І тому вони більше радіють чи сумують, занурюючись у сьогодення. Такі люди не дуже готові до перспективного планування, майбутнє ба-

читься їм у тумані і сприймається як несподіванка (“Як, моя дитина вже доросла і збирається заміж?”, “За два роки пенсія – це неймовірно!”).

Крім людей, котрі орієнтуються чи то на далекі, чи на близькі цілі, й є такі, які не готові взагалі мати справу з такою реальністю. Психологи, котрі працюють з наркозалежними, фіксують таку їхню загальну особливість, як несформованість цілепокладання, невміння ставити перед собою цілі як часові орієнтири у житті. За Б.С. Братусем, порушення цілепокладання зумовлюють часову дезорганізацію особистості. Існує метафора “порожнього мішка, який сам собою не може стояти” стосовно людей без домагань. “Недостатнє розрізнення різнорівневих цілей, їх “злипання”, відсутність гнучкості у цільових структурах, – пише Б.С. Братусь, – призводить ... до досить згубних психологічних наслідків: викривлення двох основних функцій рівня домагань – функції регуляції конкретної тактики цілепокладання, орієнтації у швидкозмінних умовах реального життя та функції захисту самооцінки, свого “Я” [2, с. 200].

Емоційні особливості, безумовно, мають свій вплив на ставлення людини до майбутнього, моделювання бажаної якості життя. Великої кількості досліджень у цій сфері поки що не розгорнуто, тому є лише одиничні факти, що підтверджують певні залежності. Так, в експерименті Н.Сомової (2002) віднайдена висока кореляція між показниками здатності людини до прогнозування та особистісною тривожністю [див. 11, с. 78]. Можливо, внутрішньо спокійна, врівноважена людина більше задовольняється своїм сьогоденням і не має потреб зазирати у майбутнє, тоді як людина неспокійна, невпевнена, тривожна постійно думає про завтрашній день, який її трохи лякає. І саме цей стимул, як не парадоксально, допомагає розвитку здатності прогнозування.

Якою є особистість, котрій притаманні реалістичні життєві домагання? Думаю,

що серед її індивідуально-психологічних характеристик будуть вираженими активність, домінантність, цілеспрямованість, креативність, здатність до безперервного осмислювання свого життя. Зрозуміло, що ці гіпотетичні уявлення потребують емпіричної перевірки.

ВИСНОВКИ

1. Життєві домагання забезпечують розвиток особистості у напрямку все більшої задоволеності життям, є суб'єктивним механізмом побудови та перебудови життєвого світу. Завдяки своєму породжувальному потенціалу вони продукують нові футурологічні моделі майбутнього. Життєві домагання – це моделі бажаного майбутнього, побудовані на основі певних очікувань, бажань, сподівань, котрі переживає й частково усвідомлює особистість. Домагання передбачають те, на що особистість, як їй здається, має право, чого вона чекає від життя. Відтак об'єктом домагань є не абстрактні уявлення про майбутнє, а емоційно забарвлені проєкції у завтрашній день своїх сьгоднішніх прагнень.

2. На відміну від очікувань, домагання більш активні, стійкі, позитивно забарвлені, цілеспрямовані. Домагання є цільовою ідеєю, спрямованою на такі результати, які підвищували б самоповагу та сприяли б задоволеності життям. Опосередковане домаганнями відтворення істотних рис майбутнього сприяє все більшій усвідомлюваності тієї якості життя, якої людина варта. У цьому контексті доречно говорити про суб'єктне ставлення до майбутнього, коли не доля, а ми самі певною мірою визначаємо свій завтрашній день. Тому в домаганнях імпліцитно присутня активна небайдужість до свого майбутнього і власної ролі у його створенні.

3. До структури домагань входять: а) чуттєва тканина майбутнього, його емоційно забарвлене передчуття; б) рефлексивний пласт – значення майбутнього для осо-

бистості, його цінність, котра відображена типом інтерпретації; в) конативний елемент, вольовий імпульс, хотіння досягати поставленої мети.

4. Серед функцій, котрі виконують життєві домагання, слід назвати оцінну, стимулювальну, породжувальну, самоконтролю та самоусвідомлення. У зв'язку з цим є підстави сформулювати такі припущення:

1) рівень домагань підвищується при зіткненні з чимось незнайомим, цікавим, новим, у привласненні чогось нового лише тоді, коли людина вірить у свої можливості;

2) на втілення в життя певних домагань безпосередньо впливають індивідуальні стандарти самооцінювання, рівень самоповаги, сприймання власної ефективності та наявність життєвих перспектив;

3) життєві домагання як образ майбутнього життя стають метою життєдіяльності, спонукають, спрямовують за умови, якщо ці домагання не цілком засновані на фантазійних припущеннях, а на реалістичних прогностичних когніціях, які відповідають можливостям людини та соціальним очікуванням.

5. До механізмів дії життєвих домагань можна віднести складні процеси: а) створення прогнозу, б) семіотичний, в) комунікативний, г) нарративізації та д) цілепокладання. Водночас структура життєвих домагань має гендерну специфіку. Тому питома вага пізнавального аспекту прогнозування майбутнього,

інструментального аспекту пошуку шляхів його досягнення і ціннісного аспекту сподівань, очікувань, бажань у чоловіків та жінок різна. Стратегічні чоловічі домагання задають напрямок руху життєвим шляхом, тактичні жіночі домагання сприяють гнучкості під час виникнення певних перешкод.

1. Абульханова-Славская К.А., Березина Т.Н. Время личности и время жизни. – СПб, 2001.

2. Братусь Б.С. Аномалии личности. – М., 1988.

3. Гингер С., Гингер А. Гештальт-терапия контакта. – СПб, 2001.

4. Гингер С., Гингер А. Гештальт: искусство контакта. Новый оптимистический подход к человеческим отношениям. – М., 2002.

5. Даль В. Толковый словарь живого Великорусского языка. – В 4-х т. – Т. 3. – М. 1955.

6. Карпара Дж., Сервон Д. Психология личности. – СПб, 2003.

7. Левин К., Дембо Т., Фестингер Л., Сирс Р. Уровень притязаний // Психология личности. Тексты. – М., 1982.

8. Манн Т. Иосиф и его братья. – В 2-х т. – М., 1968.

9. Ожегов С.И. Словарь русского языка. – Изд. 18. – М., 1986.

10. Психология личности: Словарь-справочник // Под ред. П.П. Горностая, Т.М. Титаренко. – К., 2001.

11. Регули Л.А. Психология прогнозирования: успехи в познании будущего. – СПб, 2003.

12. Словарь русского языка // Под ред. А.П. Евгеньева. – В 4-х т. – Т.3. – Изд. 3-е., М., 1987.

13. Словарь языка Пушкина // под ред. В.В. Виноградова. – В 4-х т. – Т.3. – М., 1959.

14. Словник української мови // Під ред. І.К. Білодіда. – У 11-и т. – Т.2. – К., 1971.

15. Соболева Н.О. Соціологія суб'єктивної реальності. – К., 2002.

16. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. – К., 2003.

17. Фрейдджер Р., Фейдмен Дж. Личность: теории, эксперименты, упражнения. – СПб, 2001.

18. Швалб Ю.М. Целеполагающее сознание. Психологические модели и исследования. – К., 2003.

19. Шрейдер Ю.А. Ритуальное поведение и формы косвенного целеполагания // Психологические механизмы регуляции социального поведения. – М., 1979. – С. 103–127.

Надійшла до редакції 24.09.2004.